

e-ISSN: 2980-2628 | www.jomiss.com.tr

CİLT 1, SAYI 2, Aralık 2023 | VOLUME 1, ISSUE 2, December 2023

Atıf Bilgisi | Reference Information

Güzin Çaykiran, "Ermeni Mültecileri Meselesi ve İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Ermenistan'a Yapılan Göçler", Göç ve İskan Araştırmaları Dergisi (Jomiss), C. 1, S. 2, Aralık 2023, s. 147-162.

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

DOI No: 10.29329/jomiss.2023.620.1

Geliş Tarihi | Received Date
01 Ekim 2023 / 01 October 2023

Kabul Tarihi | Accepted Date
06 Aralık 2023 | 06 December 2023

Ermeni Mültecileri Meselesi ve İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Ermenistan'a Yapılan Göçler

The Issue of Armenian Refugees and Migration to Soviet Armenia Before the Second World War

 Güzin ÇAYKIRAN*

Özet

24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması imzalanarak dünya nezdinde Milli Mücadele'nin başarısı ve yeni Türk devletinin varlığı kabul edilmişti. Lozan Konferansı'nda beklediklerini bulamayan Ermeniler ise Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam)'ne başvurmuşlardı. Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan göç problemini çözmek için Milletler Cemiyeti tarafından 1921'de bir konferans yapılmış ve Rus Mültecileri Komiserliği kurulmuştu. 1922'de ise Rus mültecilere kimlik belgesi verilmesi kabul edilmişti. Bu kimlik belgesine "Nansen Pasaportu" (Նանսենյան անձնագիր) denilmekteydi. 1924 yılında Ermeni mültecilerin de bu pasaporttan yararlanmasına karar verilmiş ve Ermeni kaynaklarına göre, 7.000 Ermeni, bu pasaporttan yararlanmıştı. Ayrıca Nansen, 50.000 Ermeni mültecinin Ermenistan'da Serdarabad şehrine yerleştirilmesi için çaba sarf etmiş ancak üye devletlerden yeterli kadar destek bulamamıştı. Ermeni mültecileri meselesinin sözde Ermeni soykırım iddialarının bir uzantısı olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmada Milletler Cemiyeti'nde gündeme gelen Ermeni mültecilerin durumu ve Sovyet Ermenistan'a yapılan göçler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Konferansı, Milletler Cemiyeti, Ermeni Mültecileri, Nansen Pasaportu, Sovyet Ermenistan, Göç.

Abstract

On 24 July 1923, the Lausanne Peace Treaty was signed and the success of the National Struggle and the existence of the new Turkish state were accepted by the world. The Armenians, who could not find what they expected at the Lausanne Conference, applied to the League of Nations (League of Nations). In order to solve the migration problem that emerged during the First World War, a conference was held by the League of Nations in 1921 and the Commissariat for Russian Refugees was established. In 1922, it was accepted to issue identity documents to Russian refugees. This identity document was called "Nansen Passport" (Նանսենյան անձնագիր). In 1924, it was decided that Armenian refugees would also benefit from this passport and according to Armenian sources, 7,000 Armenians benefited from this passport. In addition, Nansen endeavoured to settle 50,000 Armenian refugees in the city of Serdarabad in Armenia, but could not find enough support from the member states. It is understood that the issue of Armenian refugees was an extension of the so-called Armenian genocide allegations. In this study, the situation of Armenian refugees in the League of Nations and the migrations to Soviet Armenia are discussed.

Keywords: Lausanne Conference, League of Nations, Armenian Refugees, Nansen Passport, Soviet Armenia, Emigration.

* Doç. Dr., Milli Savunma Bakanlığı Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi, Ankara, guzincaykiran@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8524-8405, Türkiye.

Giriş

Osmanlı Devleti, 1918 Ekim’inde Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Savaşı’ndan çekilmişti. Dolayısıyla Anadolu coğrafyasında savaş bitmişti. Oysa mütareke maddelerine bakıldığında ülkenin kaderi, İtilaf devletlerine teslim edilmişti. Bu minvalde İtilaf kuvvetleri zaman kaybetmeksizin mütarekenin 7. maddesine dayanarak Anadolu’yu işgale başlamıştı.¹ İşgaller karşısında Anadolu’da büyük bir mücadele başlamış ve bu mücadele 1918 sonundan 1922 sonbaharına kadar devam etmişti. Özellikle Mustafa Kemal Paşa’nın 1919 Mayıs’ında Samsun’a çıkışı, mücadeleyi başarıya götüren bir dönüm noktası olacaktı. Türk İstiklal Harbi’nin 26-30 Ağustos 1922’deki (Büyük Taarruz) aşamasında komutayı eline almış olan Mustafa Kemal Paşa, Yunan ordusuna karşı kati bir netice almış ve Türk ordusu, mütebaki Yunan kuvvetlerini İzmir’e kadar sürmüştü. Türk İstiklal Harbi’nin başarıya ulaşmasıyla İtilaf devletlerinin temsilcileriyle 11 Ekim 1922’de Mudanya Mütarekesi imzalanmış ve böylece Anadolu’da muharebeler dönemi sona ermişti. Artık sıra yeni Türk devletinin inşasına gelmişti. Bu minvalde Lozan’da bir barış konferansı düzenlenmiş ve bu konferansta Osmanlı Devleti’nden kalan bütün sorunlar masaya yatırılmıştı. Osmanlı döneminden kalan sorunlardan biri de Ermeni sorunu idi. Sorun, Azınlıklar Alt Komisyonunda gündeme alınmıştı. Komisyonunda Ermeniler, doğu vilayetlerini terk etmiş Ermenilerin yerlerine dönmelerini², Türkiye’de Ermeni yurdunun tesis edilmesini ve Ermenilerin burada iskân edilmesini talep etmişlerdi. Ayrıca bu yurdun seçimi ve idare tarzının Milletler Cemiyeti tarafından yapılmasını istemişlerdi.³ Bu sırada Sovyet Rusya, Azerbaycan Türklerinin evlerine Ermeni mültecileri yerleştirmeye başlamıştı. Transkafkasya’da (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) 320.000 mülteci vardı. Bunlardan 15.000’i Gürcistan’da, 15.000’i Azerbaycan’da, 150.000’i Kuzey Kafkasya’da, 110.000’i Ermenistan’da, geri kalanı ise diğer bölgelerdedi.⁴

Türk heyeti konferans boyunca Ermeni taleplerine karşı çıkmış ve *Şark hududu (Ermeni Yurdu) mevzu bahs olamaz, olursa inkıta-ı müzakere mucib olur* kararlılığıyla Ermeni meselesi hakkında herhangi bir baskıya boyun eğmemişti.⁵ Nitekim Ermeni mültecileri konusu, Lozan Konferansı’nın ana gündemine getirilmeden azınlık hakları çerçevesi dâhilinde halledilmişti.⁶ Böylece Anadolu topraklarında bir Ermeni devleti kurma projesi de tarihin tozlu raflarına kaldırmıştı.⁷ Ermeni yazar Melkonyan’a göre, Lozan Barış Antlaşması tesadüfi bir başarı değildi. İngiltere, Lozan Konferansı’nda Ermenileri yalnız bırakmıştı. Büyük devletler, Platinus⁸ gibi ellerini yıkayarak Türklerin taleplerini kabul etmişlerdi. Ona göre Lozan Konferansı, Ermeni meselesinin uluslararası gündeme getirilmesindeki başarısız girişimlerden biriydi.⁹

1 7. Madde; Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi stratejik noktasını işgal hakkına haiz olacaklardır. Tefik Bıyıklıoğlu, *Türk İstiklal Harbi; Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3.Basım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 47.

2 1915’te Ermenilerin sevk ve iskanı sonrası 1918’den itibaren Anadolu’ya dönüş yapan Ermenilerin miktarı hakkında bakınız: İbrahim Ethem Atnur, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, c. 4, S. 14, 1994, s. 129-131.

3 Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar (1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923)*, Türkiye Matbaası, İstanbul 1934, s. 328.

4 Musa Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, s. 205, 209-217.

5 Süleyman, Beyoğlu, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, c. 2/S. 3, Kış 2008, s. 130.

6 Mustafa Sıtkı Bilgin, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Karşı Siyaseti”, *Belleten*, c. 69/ S. 254, 2005, s. 280.

7 Beyoğlu, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, s. 133-137; İbrahim Ethem Atnur, *Tehcirin Ardından Meseleler-Uygulamalar*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2019, s.73.

8 Platinus; Hz. İsa’nın yargılanmasında mahkeme başkanı olarak görev yapan Roma valisidir. Kendisi yargılamadan çekilmiş ve diğer mahkeme üyeleri Hz. İsa’yı halkı isyana teşvik etmekten ölüme mahkûm etmişlerdir.

9 Ruben Melkonyan, “Turkiayi Kristonya Pkramasnutyunneri Hndiri Lozani Banaktsutyunnerum. “Haykakan Azgayin Ocak”-i Dteğdsman Şurç Knnarkumner”, *Hayagitutyun Handes*, 1/19, (2020), ec 74-75 <https://artsakhlib.am/2020/09/22/jonipphajh-ppihutnnyu-phihradmasunrojonu/> son erişim tarihi: 16.10.2022.[Ռուբէն Մելքոնյան, “Թուրքիայի Քրիստոնյա Փոքրամասնությունների Խնդիրը Լոզանի Բանակցություններում. «Հայկական Ազգային Օջակ»-ի Ծննդյան Ծուրջ Քննարկումներ”, Հայագիտության Հանդես, 1/19, (2020), էջ74-75],

Çalışmada Milletler Cemiyeti'nde görüşülen mülteciler meselesinde Ermeni mültecilerin durumu ve Sovyet Ermenistan'a yapılan göçler ele alınmıştır. Çalışma, Lozan Konferansı'ndan sonra Ermeni mültecileri meselesini sürekli gündemde tutmaya çalışan diaspora Ermenilerinin taleplerinin karşılanmadığı ve bu taleplerin belli zaman sonra sözde soykırım iddiaları çerçevesinde gündeme getirilmeye çalışıldığı varsayımından ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla sözde soykırım iddialarının Ermeni mültecileri meselesinin bir uzantısı olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Konu hakkında nicel olarak yeterli sayıda çalışmalara rastlanmamıştır. Çalışma zamansal olarak Lozan Barış Konferansı'ndan İkinci Dünya Savaşı arifesine kadar olan süreci kapsamaktadır. Zira İkinci Dünya Savaşı'na kadar mülteciler meselesini Milletler Cemiyeti yürütmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrası ise yeni dünya düzeninde meseleyi Birleşmiş Milletler yönetmeye başlayacaktır. Çalışmanın kaynaklarını arşiv belgeleri, gazeteler, Ermeni kaynakları ve literatürde yer alan diğer çalışmalar oluşturmaktadır.

Ermeni Mültecileri Meselesi ve Nansen Pasaportu

Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'dan göç eden Ermenilerin bir kısmı ya göç ettiği ülkelere yerleşmiş ya da buldukları ülkelere başka ülkelere göç etmişlerdir. Böylece dünyada bir Ermeni diasporası¹⁰ ortaya çıkmıştır.¹¹ Yalnız Ermeni mülteciler (հայ գաղթականներ/Armenian refugees) meselesi Lozan'dan sonra Milletler Cemiyeti'nde görüşülmeye devam etmiştir. Milletler Cemiyeti kurulduktan sonra dünya barışının tesisi yanında mültecilerin sorunlarıyla da ilgilenmiş ve önlemler almaya başlamıştı. Bu minvalde 1921 yılında mülteciler konusunda ilk defa bir konferans toplanmış ve konferans sonunda cemiyet bünyesinde Rus Mültecileri Yüksek Komiserliği (High Commissioner for Russian Refugees) kurulmuştu. Komiserliğe Norveçli Fridtjof Nansen atanmıştı. 5 Temmuz 1922'de yapılan toplantıda Rus mültecilere yönelik *kimlik belgesi* verilmesi hususu kabul edilmişti. Bu kimlik belgeleri, mültecilerin daimi ikametgâhına dönmelerini veya imzacı ülkelere yerleşmelerini sağlayacaktı. Belge, hem *nüfus cüzdanı* hem de bir yıl geçerli olmak üzere *seyahat belgesi* yerine geçecekti. Sonrasında bu belgeye “Nansen Pasaportu” (Նանսենյան անձնագիր) adı verilmiştir. Bununla birlikte Ermeni mültecilerin de bu pasaporttan yararlanmasına karar verilmiş ve Nansen, Ermeni mültecilerin sorunlarını araştırmak üzere görevlendirilmişti. Bu bağlamda Milletler Cemiyeti bünyesinde bir komisyon kurulmuş ve komisyon¹², Ermeni mültecilerin Ermenistan'a yerleşme olasılığını araştırmıştı. Lakin bu projeye fon bulma konusunda sıkıntılar çıkmıştı. Nansen, 7.000 Ermeni'nin Nansen Pasaportu ile Sovyet Ermenistan'a yerleşebilmesi için büyük çaba sarf etmişti. Dünya genelinde ise 320.000¹³ mülteci bu pasaporttan yararlanmıştı.¹⁴ Pasaporttan *Sovyet*

- 10 Kendi geleneksel etnik yurtlarını terk edip dünyanın diğer taraflarına dağılan halklar veya etnik nüfusları ifade etmektedir. *Göç Terimleri Sözlüğü*, ed. B. Çiçekli, çev. Littera Çeviri, Uluslararası Göç Örgütü, İsviçre 2009, s. 12; Çalışmanın Ermeni göçünü ele almasından dolayı burada *Ermenilerin göç algısını* birkaç cümle ile ifade etmek gerekmektedir. Ermeni diasporasının ve “Ermeni İddiaları”nın ideologlarının göç konulu anıların Türkiye üzerinde psikolojik baskı aracı olarak kullanılma potansiyeline vurgu yapılmaktadır. Ayrıca Ermeni İddialarını üreten mekanizmaların yazı geleneğinde yani anı, yaşam öyküsü ya da tanıklıklar üzerinde yapılan çalışmaların alt metninde, “27 Mayıs 1915 tarihli Sevk ve İskân Kanunu çerçevesinde Osmanlı topraklarında gerçekleşen göçle ilişkili anısı olmayan Ermeni kalmamalı mesajı” üzerinden çalışmaların yürütüldüğü görülmektedir. Birsen Karaca, “Ermeni Kültüründe İdeolojik Bir Eyleme Dönüşen Anı Üretme Geleneği”, *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları*, Ed. A.Kılıç, Terazi Yayıncılık, Ankara 2019, s. 99, 109.
- 11 V. Barhudaryan, A. Hakopyan, H. Harutyunyan, V. Gazehetsyan, E. Minasyan, *Hayots Patmutyayn (Noraguyın Şrcan): Dasagirk Hanrakrtakan 9-rd*, Hmb. V. Barhudaryan, Manmar, Yerevan, 2014, ec 73 [Վ. Բարխուդարյան, Ա. Հակոբյան, Հ. Հարությունյան, Վ. Ղազարխեցյան, Է. Մինասյան, Է. Մելքոնյան, Հայոց Պատմություն (Նորագույն Շրջան). Պատմագրիչ Հանրակրթական Դպրոցի 9-Բ դ Դասար, Խմբ. Վ. Բարխուդարյանի, Մասնար, Երևան 2014, էջ 73].
- 12 Komisyonun hazırladığı rapor için bakınız: Ufuk Erdem, “Ermenilerin Kafkasya'ya Yerleştirilmesi ve Fridtjof Nansen'in 1925 Tarihli Raporu”, *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)*, yay. haz. M. Uğur, c. 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 1361-1385.
- 13 Diğer bir kaynakta İkinci Dünya Savaşı dönemi de dahil 450.000 mülteciye Nansen Pasaportu verildiği bilgisi bulunmaktadır. <https://snl.no/Nansen-pass>, son erişim tarihi: 20.04.2023.
- 14 Vardanyan Knarik Hakop, *Pahstakanneri Yev Apastan Haytsoğneri Paştanutyayn Veraberyal Micazgayin İravakan Akteri Yev Drants Azgayin İrakakan Implementatsian*, “YPH” Hratarakçutyayn, Yerevan, 2018, ec 10-12 [Վարդանյան Թարախիկ Հակոբ, Փախստականների Եվ Ապաստան Հայցողների Պաշտպանության Վերաբերյալ Միջազգային Իրավական Ակտերը Եվ Դրանց Ազգային Իրավական Իմպլեմենտացիան, «ԵՊՀ» Հրատարակչություն, Երևան 2018, էջ 10-12].

*Rusya'nın muhafazasından mahrum ve herhangi bir vatandaşlık bağına sahip olmayan Rus kökenli kişi ve önceden Osmanlı İmparatorluğu tebaasından olup Türkiye'nin muhafazasından mahrum ve herhangi bir vatandaşlık bağına sahip olmayan kişiler yararlanacaktı. Dolayısıyla mülteciler ile ilgili düzenlemelerden başlangıçta Rus mültecileri yararlanmış, sonra ise Ermenilerin de faydalanması öngörülmüştü.*¹⁵

Lozan Konferansı'ndan önce göç etmiş olan Ermeniler, esasen gittikleri ülkelerde vatandaşlık alabilmişlerdir ki, Ermeni kaynağına göre, pasaporttan sadece 7.000 kadar Ermeni yararlanmışır. Ayrıca pasaporttan *Önceden Osmanlı İmparatorluğu tebaasından olup Türkiye'nin muhafazasından mahrum ve herhangi bir vatandaşlık bağına sahip olmayan kişilerin yararlandığı* dikkate alınırsa Lozan Barış Antlaşması hükümlerine göre, Türk vatandaşlığını almak istemeyen veya gittikleri ülkelerde vatandaşlık alamayanların bu pasaporttan yararlandıkları düşünülebilir. Pasaporttan az sayıda Ermeni'nin yararlanmasını bununla açıklamak mümkündür. Karpat'ın iddiası da bunu desteklemektedir. Ona göre, genellikle göçmenler, yeni ülkelerinde yaşamayı tercih etmektedirler. Güvenlik, siyasi, kültür, din, dil ve anlayış farklılıkları gibi nedenlerle geriye dönüş nispeten azdır.¹⁶

1928 yılında Cenevre'de yapılan konferansta Süryani, Keldani, Türk, Yunan ve Bulgar mültecilerinin de bu pasaporttan yararlanmasına karar verilmişti. Ayrıca Ermeni ve Rus mültecilerin hukuki statüsü netleştirilmişti. Komiserliğin yetkilerinin genişletilmesiyle 1 milyondan fazla mülteci, çeşitli ülkelere yerleştirilmişti. Mültecilerin bir kısmı ise mültecilere iş bulması için Uluslararası Çalışma Örgütü'nde istihdam edilmişti.¹⁷

1928'de Milletler Cemiyeti'nde Ermeni mültecilerin Erivan'a yakın yerlere yerleştirilmesi ve gerekli paranın karşılanması hakkında görüşmeler yapıldığı görülmektedir. *Manchester Guardian* gazetesinin 19 Eylül 1928 tarihli sayısında yer alan habere göre, Ermenistan Cumhuriyeti'ne Ermeni mültecilerin yerleştirilmesi için mali yardım sorunu, cemiyetin sabahki toplantısında yeniden gündeme getirilmiş, toplantı Nansen'in projesi için ümit verici olmasa da sorun meclise sunulmuştu. Görüşmelerde İngiliz temsilci Lord Cushendun, Büyük Britanya'nın mali sorumluluğu üstlenmeye yanaşmadığını ima etmişti. Diğer taraftan Alman Hükümeti sınırlı da olsa mali bir sorumluluk almaya hazır olduğunu belirtmişti. Alman temsilci M. von Schubert, diğer ülkelerinde projeye katkıda bulunması şartıyla 50.000 sterlin yardımda bulunabileceğini ifade etmişti.¹⁸ Ayrıca proje için Norveç, Yunan ve Rumen Hükümetlerinin mali destekte bulunacakları ve Avrupa'daki Ermenilerin de 100.000 sterlin kadar destek verecekleri belirtilmişti. Toplantı sonunda proje için 100.000 sterline ihtiyaç olduğu belirlenmişti.¹⁹

6 Aralık 1928 tarihli *La Daily Telegraph* gazetesinin "İngiltere'nin Ermeni mülteciler meselesinde çekimser kaldığı" başlıklı haberinde ise Avam Kamarası'nda Alman Hükümetinin 50.000 sterlin para yardımında bulunacağı tartışılmış ve Buxton, İngiltere Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain'e konu hakkındaki gelişmeleri sormuştu. Buna göre Chamberlain, Cenevre'de Eylül ayında yapılan toplantıda Genel Sekreter'in 31 Ekim 1927'de yaptığı yardım çağrısına 17 hükümetin yanıt verdiğini söylemiş ve bunlardan dördünün projenin gerçekleşmesine katkıda bulunmaya hazır olduklarını bildirmişti. Ayrıca Alman Hükümetinin teklifi yeterli olmasa da Almanya'dan teknik malzeme alımı şartıyla 50.000 sterlin kredi verebileceğini beyan etmişti. Norveç Hükümeti de aynı şekilde paranın Norveç'te kullanılması şartıyla hammadde alımı için 2.000 sterlin teklif etmişti. Romanya 1.000 sterlin vermeye hazır olduğunu belirtirken Yunan Hükümeti de Ermeni mültecilerin Kafkasya'ya taşınması masraflarını karşılayacaktı. Avrupa'daki meskûn Ermeniler ise masraflar için 100.000 sterlin vermeyi taahhüt etmişlerdi. Chamberlain'e göre, İngiliz Hükümeti Ermenilere

15 Gökhan Soyal, *Türkiye'ye Yönelik İltica Sorunu ve Afad'ın Rolü; Gaziantep Çadır Kentler Örneği*, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın 2017, s.10-11.

16 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 79.

17 Soyal, *Türkiye'ye Yönelik İltica Sorunu ve Afad'ın Rolü*, s.10-11.

18 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Türk Arşivi (BDA), 571-34620-136346-2 (20 Eylül 1928).

19 BDA, 571-34620-136346-2 (19 Eylül 1928).

yönelik yardım çalışmalarına zaten büyük meblağlar harcıyordu ve daha fazla fedakârlık beklemek haksızlık olurdu. Diğer taraftan habere göre, Chamberlain'in projenin başarıya ulaşması konusunda şüpheleri vardı.²⁰

Fridtjof Nansen, 1929 yılında Sovyet Ermenistan'ı ziyaret etmiş ve Serdarabad²¹ şehrine 50.000 mültecinin yerleştirilebileceğini beyan etmiştir. Bunun için gerekli paranın Milletler Cemiyeti'ne üye devletler tarafından ödenmesine karar verilmişti yalnız İngiltere, Sovyet Ermenistan'a herhangi bir para vermeyeceğini açıklamıştı. Fransa ve İtalya bu duruma karşı olmamış fakat İngiltere'nin yaklaşımı karşısında çekimser davranmışlardı. Sonra İngiltere, Ermenistan'dan emlak (սնչաքժ) karşılığında bu parayı verebileceğini açıklamış ancak Sovyet Ermenistan ve Sovyet Rusya bunu kabul etmemişti. Bunun üzerine Ermeni mülteciler meselesi Milletler Cemiyeti'nin gündeminden düşmüştü.²² 1930 yılında Nansen'in ölümünden sonra 1931'de Nansen Uluslararası Mülteciler Ofisi kurulmuştu. Bu ofisin amacı mültecilere insanî yardım sağlamaktı. Ancak zaman sonra ofis; düzenli fon eksikliği, Milletler Cemiyeti'nin önemini yitirmesi ve özellikle Almanya, İspanya ve İtalya'dan göçlerin başlaması gibi nedenlerle karşı karşıya kalmıştı.²³

Ermeni Mültecilerin Sovyet Ermenistan'a Göçleri

Tarih bilimci McCarthy'a göre, 1923 yılına kadar Anadolu coğrafyasından 810.880 Ermeni, çeşitli ülkelere göç etmiştir.²⁴ Bu ülkeler arasında yer alan Sovyet Rusya'da 23 Mart 1923 tarihinde Halk Toprak Komiserliği üyesi Mesyaçev'in başkanlığında Ermeni göçüyle ilgili komisyon toplantısı yapılmış ve toplantıda Rusya'ya 200.000 Ermeni'nin getirilmesi müzakere edilerek on iki maddelik bir karar alınmıştı. Bu karara göre, Mezopotamya²⁵ ve İran'dan getirilenler en yakın yoldan Türkistan'a gönderilecekti. Ermenilerin %90'ı çiftçilikle uğraştığından Rusya'ya yerleşmesi için toprak ayrılacaktı. Getirilenlerin toplam sayısı 200.000'den fazla olmayacak, göç süreci her yıl 50.000 kişi olmak kaydıyla dört yıl devam edecekti. Ancak göç ve iskân için ciddi fon gerekiyordu. Ermenilerin nakli ve iskânı, toprak aramakla ilgili giderler, Ermenilerin göçü ile uğraşan kuruluşlar tarafından ödenecekti. Başlangıçta 200.000 Ermeni'nin getirilmesi öngörülse de sayı 220.000'e ulaşmıştı. Volga Nehri boyu, öncelikli iskân yerleri olarak belirlenmişti. İran ve Mezopotamya'dan gelenler öncelikle Türkistan'a, daha sonra Kuzey Kafkasya ve Ural bölgelerine, Kırgızistan'a, üçüncü olarak da Türkistan'ın diğer bölgelerine yerleştirileceklerdi. 50.000 Ermeni'nin iskânı için gereken plan ve harcama fonunun hazırlanması görevi, Merkezi Toprak Komitesi'ne havale edilmişti. Bu kapsamda Merkezi Toprak Komitesi bir buçuk ay boyunca Kuzey Kafkasya ve Ural bölgelerine ilişkin iskân planını ve harcama fonunu hazırlayacaktı.²⁶

Ermeni mültecilerinin Sovyet Ermenistan'a yerleştirilmesi kapsamında 1922'de 9.162 Ermeni Mezopotamya ve İran'dan Ermenistan'a getirilmişti. Mezopotamya'dan gelen 7.709 Ermeni için Vedibasır'da 140 konut inşa edilirken para, gıda ve diğer yardımlarda bulunulmuştu. 1923 yılında Erivan'a 38.500, Eçmiadzin'e 33.400, Leninkan'a (Gümrü) 28.000, Yeni Beyazıt'a 5.000, Dereleyez'e 1.400, Dilican'a 4.500 Ermeni yerleştirilmişti. Genel olarak bu dönemde Ermenistan'a yaklaşık 126.000 Ermeni getirilmişti. 1922-1923 yıllarında ise Musul'dan getirilen 8.000'den fazla Ermeni, Azerbaycan topraklarına iskân edilmişti.²⁷

20 BDA, 534-36963-148520-4 (10 Aralık 1928).

21 Bugünkü adı Armavir olan Ermenistan-İğdir sınırına yakın bir yerleşim yeridir. Bu mültecilerin özellikle Türkiye sınırına yakın bir yere yerleştirilmesi fikri manidar bulunmalıdır.

22 62. Haykakan Harts 1921-1923pp.: Lozani Konferansı: [62.Հայկական Հարցը 1921-1923թթ.: Լոզանի Կոնֆերանսը] https://www.anunner.com/repository-articles/armenian-people-history/62._ՀԱՅԿԱԿԱՆ_ՀԱՐՑԸ_19211923ԹԹ.:ԼՈԶԱՆԻ_ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ, son erişim tarihi: 20.04.2023.

23 Vardanyan Knarik Yakob, *myın teğ*, ec 13 [Հարդանյան Քնարիկ Հակոբ, նույն տեղ, էջ 13].

24 Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (çev. B. Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998, s. 134.

25 Mezopotamya; Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları, batıda da Suriye Çölü tarafından çevrelenen alanı ifade etmektedir. Murat Tekin, "Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. II, 2014, s. 112.

26 Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye*, s. 225.

27 Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye*, s. 228-229.

8 Ağustos 1923 tarihli arşiv belgesine göre, Van'da bulunan 402 Ermeni, kendi istekleriyle Ermenistan'a göç etmek istediklerini Doğu Cephesi Komutanlığına bildirmişler ve 50 kişilik jandarma müfrezesi ile Van-Karaköse (Ağrı)-Bayezid yoluyla bunların Iğdır'a kadar güvenli bir şekilde sevkleri sağlanmıştı.²⁸ 1 Aralık 1923 tarihli arşiv belgesinde ise İstanbul'da 5.000-6.000 Ermeni, Bolşevik Makinisyân'ın yardımıyla Erivan'a gitmek istediklerini bildirmişlerdi.²⁹ Aynı şekilde Canik vilayetinde yaşayan 200 kadar Ermeni, 1924 yılında Samsun'daki Sovyet Konsolosluğuna Ermenistan'a göç izni için başvuru yapmıştı. 1925 yılında İstanbul'dan 508, Yunanistan'dan ise 460 Ermeni getirilmişti. 1927-29 yıllarında, Türkiye'deki Ermenilerin bir kısmı Sovyet Rusya'ya göç etmek için başvuruda bulunmuşlardı. Ermeniler bir taraftan Güney Kafkasya'ya göç ettirilirken diğer taraftan Ermenistan yönetimi Moskova'nın da yardımıyla Azerbaycan'dan toprak koparmak için toprak uyuşmazlığı sorunu çıkarıyor, bu toprakların Ermenistan'a devredilmesini sağlıyorlardı.³⁰

Ermeni yazar Aşot Melkonyan'a göre ise, Mezopotamya'dan ilk kabile, 1921'de³¹ Ermenistan'a yerleştirilmişti. 1925-1926 yılları arasında Yunanistan, İran, Türkiye ve Suriye'den yaklaşık 20.000 Ermeni, Ermenistan'da iskan edilmişti. 1926-1929 yılları arasında ise Türkiye, İran, Yunanistan ve Fransa'dan 6.000 Ermeni gelmişti.³² Ermenistan'a göçlerin sonu gelmiyordu. Örneğin 21 Mayıs 1931 tarihli bir belgeye göre, Ermenistan Hükümetinin 8.000 Ermeni mülteciyi ülkeye kabul etmeye başlayacağı duyumu alınmıştı.³³ Ancak 26 Haziran tarihli rapora göre, Ermenistan'ın şimdiki durumunun bu göçü kaldırarak mali durumda olmadığı Moskova Büyükelçiliğinden Türk Hariciye Vekâletine bildirilmişti.³⁴

20 Temmuz 1931 tarihli belgeye göre, alınan duyumların doğru olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ermenistan Halk Komiserler Şurası Reisi Sahak Ter Kapriyan, Horotayın Hayastan gazetesinin 1 Temmuz 1931 tarihli sayısında bir makale kaleme almıştı. Makaleye göre, yabancı ülkelerde yaşayan Ermeniler, özellikle Suriye ve Yunanistan'da yaşayanlar işsiz ve açtılar. Emperyalist devletler ve Milletler Cemiyeti, Ermeni mülteciler için verdikleri vaatleri yerine getirmemişlerdi. Bundan dolayı Ermenistan ovaları ve Serdarabad kesimlerinde altyapı oluşturulduktan sonra buralara Ermeni mültecilerin iskânı sağlanacaktı. Yalnız sadece Ermeni işçileri kabul edilebilecekti. Emperyalizmin köleleri olan Taşnak döküntüleri Ermenistan'da yer bulamazdı.³⁵ 5 Ağustos 1931 tarihli belgeye göre, Ermenistan Hükümeti, Ermeni mültecileri kabul etmeye başlamıştı. Buna göre, Ermenistan'da neşredilen Horotayın Hayastan gazetesinde bir makale kaleme alınmış ve gazete Ermenistan'da işsizliğin olmadığını, bu minvalde Ermenistan'ın "Yabancı memleketlerde bulunan işçilerin, Ermenistan Sovyet Sosyalist Şura Cumhuriyeti dâhiline hicret etmelerine müsaade ettiğini" duyurmaktaydı. Habere göre, yabancı memleketlerde bulunan Ermeni işçilerinin Ermenistan'a kitle halinde hicret etmelerine müsaade olunmuştu. Bu maksatla bir heyet teşkil edilmişti. Bu heyet, Ermenistan'a göç edecek Ermenilerin miktarını tespit edecek, kabul sürelerini tayin, erzak ve mali yardım konularını araştırıp ortaya koyacaktı. Mültecilerin uzmanlıklarına göre iş tevdi edilecek ve bunları Ermenistan dâhilinde iskân ettireceklerdi.³⁶ Bu minvalde Yunanistan'da bulunan

28 BOA, HR/İM/48/80.

29 BOA, HR/İM/22/176.

30 Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye*, s. 259-261.

31 1918'de Ermenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra buraya yoğun bir Ermeni göçü başlamıştı. Bu göçlerin yükünü kaldıramayan Ermeni Hükümetinin Amerikan Near East Relief (NER)'in olanaklarından yararlandığı anlaşılmaktadır. Buna göre, Erivan'da bulunan 700.000-800.000 Ermeni'ye yardım yapılmış ve NER, 1919-1920 yılları arasında 338 kasabaya un göndererek toplam 332.716 kişi doyurmuştu. Dilşen İnce Erdoğan, "American Board Of Commissioners For Foreign Mission (ABC FM) Near East Relief'e Amerikan Misyonerlerinin Anadolu'daki Faaliyetleri", *Belgi*, S. 14, 2017, s. 562.

32 Aşot Melkonyan, *Hayots Patmutyan Aknarkner (Haguyn Jamanaknerits Minçev XX d. Verç*, HGAA Partm. İnst., Yerevan 2018, ec 360 [Աշոտ Մելքոնյան, Հայոց Պատմության Ակնարկներ (Հայոցն Ժամանակներից Միջև XX դ. Վերջը), Հ. ԳԱԱ Պատմ. Ինստ., Երևան 2018, էջ 360].

33 BDA, 571-34620-136342-25 (21 Mayıs 1931).

34 BDA, 571-34620-136342-24 (27 Haziran 1931).

35 BDA, 571-34620-136342-21 (20 Temmuz 1931).

36 BDA, 571-34620-136342-16 (5 Ağustos 1931).

Ermeni mültecilerin³⁷ Kafkasya'ya nakli için Ermenistan mümessili Şahverof ve Kartacıyan görevlendirilmişti. Hariciye Vekâleti, Batum Konsolosluğundan görevlilerin geçişi için transit vizesi verilmesini ita etmekteydi.³⁸ 30 Aralık 1931 tarihli belgeye göre de Yunan Hükümeti, 30 Aralık 1931'de Pire'den hareket edecek olan İdreos vapuruyla 2.000 Ermeni mülteciyi Ermenistan'a nakletmek istemekteydi. Bu minvalde vapur işlemlerinin Pire'de yapıldığını ve Kavaklar'da durdurulmadan Hariciye Vekâletinden geçişini talep etmekteydi.³⁹

Ermenistan Halk Komiserler Şurası Reisi Sahak Ter Kaprilyan, 1932 yılı başında hariçteki Ermenilerin Sovyet Ermenistan'a dönmeleri konusunda faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir. 5 Ocak 1932 tarihli belgeye göre, Paris'te Rusça neşredilen Posledniye Novosti gazetesine göre Kaprilyan, Paris'e gitmiş ve Avrupa'daki Ermeni mültecilerin Ermenistan'a dönmesi için çalışmalar yapmaktaydı. Habere göre Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti, Ermeni mülteciler için genel bir af ilan etmişti. Kaprilyan, Erivan'a gelmek isteyen Ermeniler için Ermeni zenginlerin maddi yardım etmeleri için çalışmaktaydı. Ermenistan ihracat yapamadığından mali durumu çok kötü idi. Ayrıca Ermenistan'da mühendis ve uzman işçi sınıfı yoktu. Kaprilyan'ın amacı da bu Ermeni mühendis ve uzmanları, Ermenistan'a dönmeye ikna etmektir. Paris'te Ermeni Cemiyet-i Hayriyesi ve Ermeni Birleşik Cemiyeti teşkilatları ile temaslarda bulunmuş ve alınan karara göre, Bulgaristan ve Yunanistan'dan 6.000 Ermeni'nin, Ermenistan'a gelmesi sağlanacaktı. Yalnız işçi ve köylüler gelecek, aydınlar ise Ermenistan'a giremeyeceklerdi. Ermeni teşkilatları, Batum'a kadar yol masraflarını karşılayacak Batum'dan sonra ise masrafları Sovyet Hükümeti karşılayacaktı. Kaprilyan, Ermenistan'a geleceklere yeni evler ve ekin ekmek içinde yeni aletler verileceğini vaat etmişti. Ermeni Cemiyet-i Hayriyesi Başkanlığı Malezyan ve Milletler Cemiyeti'nde Ermeni mültecilerin temsilcisi olan Paşalyan, Cenevre'de Venizelos ve Bulgar Hükümetinin Başvekili Malinof ile görüşmüşler ve Yunanistan'dan 5.000, Bulgaristan'dan da 1.000 kadar Ermeni'nin Batum'a kadar götürülmesi için bedava vapur tahsis etmelerini temin etmişlerdi. Ermenistan'a dönecek olan Ermenilerin çoğu, Türkiye'den göç eden Ermeniler oluşturacaktı.⁴⁰ Kaprilyan'ın çalışmaları devam ederken "Ermenistan Cumhuriyeti Heyet-i Murahhası" Milletler Cemiyeti'ne bir beyanname sunmuştu. Vakit gazetesinin aktardığına göre beyanname, "Sevr Antlaşması'nın 88. maddesinde Türkiye'nin müstakil bir Ermenistan'ı tanıdığını, Milletler Cemiyeti'nin de 1921'de Türkiye'den bağımsız bir Ermeni yurdu kurulmasına karar verdiği" hatırlatılmaktaydı. Beyannameyi imzalayan Ahoranyan, "Ermeni mültecilerin ecdatlarının memleketlerine göz diktiklerini" belirtmiş ve Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesinde bunun göz önünde bulundurulması hatırlatmıştı.⁴¹

7 Ocak 1933 tarihli Erivan Konsolosluğunun Hariciye Vekâletine gönderdiği yazıda; Bulgaristan'dan 950, Fransa'dan 350, Yunanistan'dan 75 Ermeni olmak üzere toplamda 1.375 kişi Ermenistan'a göç etmişti. Bulgaristan'dan gelenlerin çoğu tütüncü idi. Bunlar beraberinde gelirken 8-10 vagon kereste ve yeterli miktarda çivi ile bir müddet kendilerine yetecek kadar da erzak getirmişlerdi. Ayrıca Ermenistan Hükümetine altı otomobil hediye etmişlerdi. Bu mültecilerden Fransa'dan 10.000 kadar Ermeni'nin göç edeceği ve bunların sıra bekledikleri bilgisi alınmıştı. Suriye'den de 5.000 kadar Ermeni'nin geleceğini ve göç işlemleri ile meşgul olduklarını bildirmişlerdi. Ayrıca Erivan Konsolosu, Fransa'nın Suriye'de 200.000 kadar Ermeni'yi müşkülâtlarla topladığını ve bunların göçüne kolaylıkla müsaade etmeyebileceğini bildirmekteydi.⁴²

1933 yılında yapılan göçlerde Ukrayna, Kuban ve merkezi Rusya'dan açlık ve sefaletten dolayı Gürcistan ve Azerbaycan'a büyük miktarda göç başladığı ile Suriye ve Yunanistan'dan⁴³ gelen

37 Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Yunanistan'da toplamda 130.000 Ermeni mültecinin olduğu Ermeni kaynaklarında geçmektedir. Melkonyan, *nuyñ teğ*, ec 356 [Մելկոնյան, *նոյն տեղ*, էջ 356].

38 BDA, 571-34620-136342-13 (12 Ekim 1931).

39 BDA, 571-34620-136342-1 (31 Aralık 1931).

40 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ-108-715-15 (5 Ocak 1932).

41 "Ermeni Murahhası mı Tımarhane Kaçkını mı?", *Vakit*, 10 Temmuz 1932.

42 BDA, 571-35357-138982-52 (7 Ocak 1933).

43 8 Ağustos 1931 tarihli belgeye göre Yunanistan'dan gelen Ermenilerin Erivan'a yerleştirilmiştir. BDA, 571-34941-137964-14 (8 Ağustos 1933).

Ermeni mültecilerin ve Kürtlerin, Nahcivan ve Türkiye hududuna yakın yerlere yerleştirildikleri duyumu alınmıştı.⁴⁴ 21 Ağustos 1933 tarihli belgede durum hakkında şu bilgiler verilmişti:

1. Nahcivan'ın çoğunluğu Türk ve az bir kısmı Ermeni idi.
2. Diğer bölgelerden gelen Ermenilerden 11.100 Ermeni mülteciden 600'ü Türkiye hududuna yakın taş madenlerine, büyük bir kısmı da Ermenistan'ın muhtelif yerlerine yerleştirilmişlerdi.
3. Şahtahtı'ndan Hacıbayram Köprüsü'ne kadar olan köylerde tahminen 17.000 Türk, 2.200 Ağrı Kürt'ü ve 9.760 Ermeni bulunmaktaydı.
4. Ağrı'nın karşısındaki köylerde (Mistolü ve Şamran) Ağrı Kürtlerine mahalli idare tarafından 750 silah dağıtılmış ve Yusuf Ağa isimindeki şahıs başkan tayin edilmişti.⁴⁵

Leninakan (Gümrü) Başkonsolosunun Hariciye Vekâletine verdiği bilgiye göre ise, Gümrü hudut sınırında Karakilise, Vartanlı ve Molla Musa'da nüfusun tamamı Ermeni, Bebeçoğlu? ve Vethamasa? köyleri de yarı yarıya Ermeni ve Türklerden oluşmaktaydı. Geri kalan 30 kadar köy, Türklerden müteşekkildi. 1.060.300 nüfuslu Ermenistan'da ise 300 Gürcü, 104.100 Türk, 905.400 Ermeni vardı.⁴⁶

Erivan Konsolosluğu, Ermenistan'a yapılan göçlerle ilgili olarak Hariciye Vekâletini sürekli olarak bilgilendirmeye devam etmiştir. 14 Şubat 1936'da Erivan Konsolosluğu Ermenistan'a yapılan göçlerle ilgili olarak; 1927 yılında Yunanistan'dan gelen 900 nüfustan ibaret birinci kafileden sonra 1932 yılına kadar kitle halinde gelecek olan Ermenilere, Ermenistan kapılarını kapatmıştı. Suriye'de bir Ermeni yurdu teşkili⁴⁷ ihtimali kuvvetlenmeye başladığında diğer memleketlerdeki Ermeni işçilerin perişan durumundan ziyade bunların Taşnaksutyun yurdunda toplanmalarını engellemek için şimdilik 10.000 mülteci kabulüne karar vermişti ve ilk kafilere, Osmanlı Ermenilerinden ibaret 1.922 nüfus ve bilahare 1.407 nüfustan ibaretti. İkinci kafilere, 1932 yılı Şubat ayında Pire'den ve üçüncü kafilere 1.500 kişiye mukabil Bulgaristan'dan 950, Fransa'dan 367 ve Yunanistan'dan 75 Ermeni, toplamda 1.375 kişi gelmiş ve bu suretle gelen mültecilerin sayısı 7.075'ye ulaşmıştı. Bu son kafileden sonra gelen mülteciler erzak ve ibate açısından zorluk içinde kamışlar ve firara başlamışlardı. Bundan dolayı Ermenistan Hükümeti, gelecek mültecilerin işe ve ibate hazırlıklarını tamamlamadan mültecilerin celbinden feragat etmişti. Ermenistan'da çeşitli yerlerde evler yapılmaktaydı. Şubat ayı sonu itibariyle Fransa'dan 1.200 Ermeni'nin geleceği söylenmekteydi. Bu son kafilere ile göç edenlerin sayısı 8.277 nüfusa ulaşmış olacaktı. Ermenistan Hükümetinin aldığı karar gereğince mültecilerin 10.000'e ulaşması için bir miktar daha mülteci kabul edebileceği Hariciye Vekâletine özetle bildirilmişti.⁴⁸

1936 yılında Bulgaristan'dan Ermenistan'a toplamda 1.040 Ermeni'nin göç ettiği Varna Konsolosluğundan Hariciye Vekâletine bildirilmişti.⁴⁹ Selanik Konsolosluğu'ndan Hariciye Vekâletine gönderilen bir belgede Yunanistan'dan Ermenistan'a yapılan göçlerde 1936 yılı itibariyle çoğu Osmanlı Ermenisi olmak üzere Ermenistan'a 8.000 kadar Ermeni'nin göç ettiği bildirilmekteydi. Ayrıca Yunanistan'dan toplu göçler, 1932 yılında olmuştu. Bu göçlerde Ermenistan, genç ve Taşnak olmayan mültecileri seçmişti. Yunanistan'daki göçleri, Şahverdiyan adında bir Ermeni organize etmişti. Kendisi 2.000 Ermeni'nin göçünü organize etmek üzere Fransa'da bulunmaktaydı.⁵⁰ 31 Mart 1936 tarihli belgeye göre de, Yunanistan'dan Ermenistan'a gelenlerin kimsesiz ve bekar oldukları ve

44 BDA, 571-34941-137964-1 (31 Mayıs 1933).

45 BDA, 571-34941-137964-11 (3 Ağustos 1933).

46 BDA, 571-34941-137964-14 (8 Ağustos 1933).

47 Fransa mandası altındaki Suriye'nin Türkiye sınırına Asuri/Nasturi ve Ermenileri yerleştirdikleri bilinmektedir. Fransa Milletler Cemiyeti'nde Irak mandası görüşülürken İngilizlerden Asurilere özel bir statü verilmesini ve bir yer verilmesini istemişti. 1933 yılında 1.350 kişilik silahlı Nasturi Suriye'ye geçmişti. Cumhuriyet, "Fransa Asurileri Bizim Hududa mı Yerleştiriyor?", 22 Ağustos 1933, s. 3.

48 BDA, 571-35357-138982-41 (14 Şubat 1936).

49 BDA, 571-35357-138982-47 (3 Şubat 1936).

50 BDA, 571-35357-138982-7 (24 Mart 1936).

bunların Ermenistan'dan İran'a sığındıkları bilgisi verilmektedir. Rusya'da yaşayan İran Ermenileri ise işlerini bırakıp İran'a dönüyorlardı.⁵¹

Bu dönemde Halep'ten de Ermenistan'a göçler yaşanmıştı. Bu minvalde 20 Ermeni aile Erivan'a göç etmiş ve bunların sayıları 100'ü bulmamıştı. Ancak Halep Konsolosluğu Suriye'nin bağımsızlığından sonra Ermenistan ve başka yerlere bir göç dalgasının yaşanabileceğini Hariciye Vekâletine bildirmekteydi.⁵² 14 Mayıs 1936 tarihli belgeye göre, Paris Büyükelçiliği Marsilya'dan Sinaya vapuru ile Ermenistan'a 1.800 Ermeni'nin göç ettiğini Hariciye Vekâletine iletmişti.⁵³ Diğer bir kaynağa göre, Paris'ten 2.000 Ermeni getirilmişti. Buna göre, 1920 yılında Ermenistan'ın nüfusu, 774.000 iken yurt dışından Ermenilerin göç ettirilmesi sonucunda 1936 yılında bu sayı 1.200.000'e ulaşmıştı.⁵⁴

1937 yılı itibariyle Mısır'dan Ermenistan'a göç eden Ermenilerin sayısı 10'u geçmemişti.⁵⁵ 1937 yılında ise Sovyet Ermenistan, Türkiye'ye yakın köylerindeki ahaliyi kabileler halinde dâhile tehcire başlamıştı. Bu minvalde 40 vagon kadar muhacirin Tiflis'e sevk edildiği ve bu vagonların kilitli kapılarının muhafızlar tarafından beklendiği Gümrü Konsolosluğundan bildirilmişti.⁵⁶ Görüldüğü üzere Sovyet Ermenistan'a Yunanistan, Bulgaristan ve Fransa'dan yoğun bir göç hareketi yaşanmıştır. Bu minvalde Ermeni kaynaklarına göre, 1921–1936 yılları arasında 42.000 Ermeni Ermenistan'a iskan edilmiştir. Bunlar, Erivan ve çevresinde yer alan Yeni Arapkir, Yeni Sivas, Yeni Malatya, Yeni Butania, Yeni Elazığ, Bogos Nubar Paşa'nın ismine atfen kurulan Nubaraşen ve diğer yerlere yerleşmişlerdir.⁵⁷

51 BDA, 571-35357-138982-29 (31 Mart 1936).

52 BDA, 571-35357-138982-31 (4 Nisan 1936).

53 BDA, 571-35357-138982-26 (14 Mayıs 1936).

54 Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye*, s. 274.

55 BDA, 571-35357-138982-16 (12 Ocak 1937).

56 BDA, 571-35231-138611-122 (20 Haziran 1937).

57 Melkonyan, *nuyn teğ*, ec 360 [Մելկոնյանի, նույն տեղ, էջ 360].

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin birçoğu çeşitli nedenlere bağlı olarak Anadolu'dan göç etmiştir. Anadolu'da Türk İstiklal Harbi'nin sona ermesinden sonra toplanan Lozan Barış Konferansı'nda göçlerle ilgili olarak Ermeniler beklentilerini karşılayamamışlardı. Ancak burada İtilaf devletleriyle kurdukları temaslar, Ermeni mültecileri meselesinin Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesine meydan vermişti. Milletler Cemiyeti Anadolu'dan göç eden Ermenileri mülteci sıfatı ile tanımıştır. Ve bunlara bir seyahat belgesi vererek Milletler Cemiyeti'ne üye ülkelere yerleşmesini veya göç ettikleri ülkelere dönmelerini teminat altına almıştı. Diğer bir adı Nansen Pasaportu olan bu belgeden sınırlı sayıda da olsa 7.000 Ermeni'nin yararlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Milletler Cemiyeti'nde 50.000 Ermeni mültecinin Ermenistan'a yerleştirilmesi konusu gündeme gelmiş ancak İngiltere fon sağlama konusunda sıkıntılar çıkarmıştı. Dolayısıyla Ermeni mültecileri meselesi tam olarak çözüme kavuşmadan Milletler Cemiyeti gündeminden düşmüştür.

Milletler Cemiyeti'nde görüşmeler devam ederken Sovyet Rusya, Ermeni mültecileri Azerbaycan Türklerine ait yerlere yerleştirmeye devam etmiştir. Göçlerin büyük bir kısmı Yunanistan, Fransa ve Bulgaristan'dan gerçekleşmişti. Ayrıca bunların büyük bir kısmı Osmanlı Ermenisi idi. Ermenistan'a yapılan göçlerde birçoğunun firar ettiği anlaşılmaktadır. Zira Ermenistan'ın ekonomik koşulları pek de iyi değildir. Ermenistan'ın mülteci kabulünde dikkat çeken husus, sadece işçi ve köylülerin kabul edilmesi, Taşnakların ve aydınların ise kabul edilmemesidir. Sovyet rejiminin mülteci kabulünde bile seçici davrandığı anlaşılmaktadır. Göçlerle birlikte Sovyet idaresindeki Ermenistan'a Ermeni nüfusunda artış yaşanırken Türklerin nüfusu azaltılmıştır.

Neticede çalışmada nicel veriler dikkate alındığında Ermenilerin vakti zamanında göç ettiği yerlerde kalmayı, sadece bir kısmının yer değiştirmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kalan bu nüfus, bugünkü Ermeni diasporasını oluşturmuştur. Esasen Ermeni diasporasının toprak talepleri dikkate alındığında Türkiye'yi Ermeni soykırım iddialarıyla suçlaması, talepleri doğrultusunda çözüme kavuşmayan Ermeni mültecileri meselesinin bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

I- Arşiv Kaynakları:

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Türk Arşivi: (BDA)

534-36963-148520-4.
571-34620-136342-1.
571-34620-136342-13.
571-34620-136342-16.
571-34620-136342-21.
571-34620-136342-24.
571-34620-136342-25.
571-34620-136346-2.
571-34941-137964-1.
571-34941-137964-11.
571-34941-137964-14.
571-35231-138611-122.
571-35357-138982-16.
571-35357-138982-26.
571-35357-138982-29.
571-35357-138982-31.
571-35357-138982-41.
571-35357-138982-47.
571-35357-138982-52.
571-35357-138982-7.

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi: (BCA.)

30-10-MUAMELAT GENEL MÜDÜRLÜĞÜ-108-715-15.

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi: (BOA.)

BOA, HR/İM/22/176.

BOA, HR/İM/48/80.

II- Gazeteler:

Vakit, 10 Temmuz 1932.

Cumhuriyet, 22 Ağustos 1933.

III- Telif ve Tetkik Eserler:

ATNUR, İbrahim Ethem, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, c. 4, S. 14, 1994, s. 121-139.

ATNUR, İbrahim Ethem, *Tehcirin Ardından Meseleler-Uygulamalar*, Hitabevi Yayınları, Ankara, 2019.

BARHUDARYAN, V., HAKOPYAN, A., HARUTYUNYAN, H., GAZEHEYSYAN, V., MİNASYAN, E., MELKONYAN, E., *Hayots Patmutyun (Noragayn Şrcan): Dasagirk Hanrakrtakan 9-rd*, Hmb. V. Barhudaryan, Manmar, Yerevan, 2014, ec 73 [ԲԱՐԻՍՈՒԴԱՐՅԱՆ, Վ., ՀԱՎՈՐՅԱՎ, Հ., ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հ., ՂԱԶԱԽԵՅՅԱՆ, Վ., ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Է., ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ, Է., Հայոց պատմություն (նորագույն շրջան): Դասագիրք

- հանրակրթական դպրոցի 9-րդ դասար, Խմբ. Վ. Բարխուդարյանի, Մանամար, Երևան 2014].
- BEYOĞLU, Süleyman, “Sevr ve Lozan’da Ermeni Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, c. 2/S. 3, Kış 2008, s. 125-138.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Türk İstiklal Harbi; Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 3. Basım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.
- BİLGİN, Mustafa Sıtkı, “Lozan Konferansı’nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye’nin Karşı Siyaseti”, *Bellekten*, c. 69/ S. 254, 2005, s. 267-284.
- EKREM, Reşat, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar (1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923)*, Türkiye Matbaası, İstanbul 1934.
- ERDEM, Ufuk, “Ermenilerin Kafkasya’ya Yerleştirilmesi ve Fridtjof Nansen’in 1925 Tarihli Raporu”, *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi)*, yay. haz. M. Uğur, c. 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 1351-1393.
- ERDOĞAN, Dilşen İnce, “American Board Of Commissioners For Foreign Mission (ABCFM) Near East Relief’e Amerikan Misyonerlerinin Anadolu’daki Faaliyetleri”, *Belgi*, S. 14, 2017, s. 552-566.
- Göç Terimleri Sözlüğü*, ed. B. Çiçekli, çev. Littera Çeviri, Uluslararası Göç Örgütü, İsviçre 2009.
- KARACA, Birsen, “Ermeni Kültüründe İdeolojik Bir Eyleme Dönüşen Anı Üretme Geleneği”, *Türk-Ermeni Uyuşmazlığı Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları*, Ed. A.Kılıç, Terazi Yayıncılık, Ankara 2019, s. 99-112.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- QASIMLI, Musa, *Azerbaycan, Ermenistan Ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019.
- MCCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (çev. B. Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul 1998.
- MELKONYAN, Ruben, “Turkiayi Kristonya Pokramasnutyunneri Hndiri Lozani Banaktsutyunnerum. “Haykakan Azgayin Ocak”-i Dteğdsman Şurç Knnarkumner”, *Hayagitutyun Handes*, 1/19, (2020), ec 74-75 <https://artsakhib.am/2020/09/22/թուրքիայի-քրիստոնյա-փոքրամասնություն/> son erişim tarihi: 16.10.2022. [ՄԵԼԶՈՆՅԱՆ, Ռուբեն “Թուրքիայի Քրիստոնյա Փոքրամասնությունների Խնդիրը Լոզանի Բանակցություններում. «Հայկական Ազգային Օջակ»-ի Ստեղծման Ծուրջ Քննարկումներ”, Հայագիտության Հանդես, 1/19, 2020 63-75, <https://artsakhib.am/2020/09/22/թուրքիայի-քրիստոնյա-փոքրամասնություն/> son erişim tarihi: 16.10.2022].
- MELKONYAN, Ashot, *Hayots Patmutyan Aknarkner (Haguyn Jamanaknerits Minçev XX d. Verç, HGAA Partm. Inst., Yerevan 2018, ec 360 [ՄԵԼԶՈՆՅԱՆ, Աշոտ, Հայոց Պատմության Ակնարկներ (Հազարյն Մասնակներից Մինչև XX դ. վերջը), Հ ԳԱԱ Պատմ. Ինստ., Երևան 2018].*
- SOYAL, Gökhan, *Türkiye’ye Yönelik İltica Sorunu ve Afad’ın Rolü; Gaziantep Çadır Kentler Örneği*, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın 2017.
- TEKİN, Murat, “Eski Mezopotamya’da Coğrafi ve Etnik Yapı”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. II, 2014, s. 111-125.
- VARDANYAN, Knarik Hakop, *Pahstakanneri Yev Apastan Haytsoğneri Paştranutyun Veraberyal Micazgayin İravakan Akteri Yev Drants Azgayin İrakakan Implementatsian*, “YPH” Hratarakçutyun, Yerevan, 2018, ec 10-12 [ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Քնարիկ Հակոբ, Փախստականների Եվ Ապաստան Հայցողների Պաշտպանության Վերաբերյալ Միջազգային Իրավական Ակտերը Եվ Դրանց Ազգային Իրավական Իմպլեմենտացիան, «ԵՊՀ» հրատարակչություն, Երևան 2018].

IV- İnternet Kaynakları:

62. Հայկական Հարցը 1921-1923թթ.: Լոզանի Կոնֆերանսը: https://www.anunner.com/repository-articles/armenian-people-history/62._ՀԱՅԿԱԿԱՆ_ՀԱՐՑԸ_1921_1923ԹԹ.:_ԼՈԶԱՆԻ_ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԸ, son erişim tarihi: 20.04.2023.

<https://snl.no/Nansen-pass>, son erişim tarihi: 20.04.2023.

<http://www.encyclopedia.am/pages.php?bId=1&hId=1482>, son erişim tarihi: 21.04.2023.

<http://www.genocide-museum.am/arm/30.11.2016-Nansen.php>, son erişim tarihi: 21.04.2023.

Ek-1: Nansen Pasaportu'na bir örnek.

Kaynak: Ermeni Ansiklopedisi; (<u>Հայկական Հանրագիտարան</u>), <http://www.encyclopedia.am/pages.php?bid=1&hId=1482>, son erişim tarihi: 21.04.2023

Ek-2: Ermeni mülteciler için düzenlenmiş bir Nansen Pasaportu örneği.

Kaynak: <http://www.genocide-museum.am/arm/30.11.2016-Nansen.php>, son erişim tarihi: 21.04.2023.

Extended Abstract

During the First World War, many Armenians had migrated from Anatolia for various reasons. With the Armistice of Mudros signed at the end of the war, the Ottoman Empire withdrew from the war and the Allies started to occupy Anatolia based on Article 7 of the Armistice. From the end of 1918 until the summer of 1922, under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, the Turkish War of Independence ended in victory with the battles fought in Anatolia. With the success of the Turkish War of Independence, the Mudanya Armistice was signed with the Allied representatives on 11 October 1922, thus ending the battles in Anatolia. Now it was time for the construction of the new Turkish State. In this respect, a peace conference was organised in Lausanne and all the problems left over from the Ottoman Empire were put on the table. One of the problems left over from the Ottoman Empire was the Armenian question. The problem was put on the agenda of the Sub-Commission on Minorities. In the commission, Armenians demanded the return of Armenians who had left the eastern provinces. They also demanded the establishment of an Armenian homeland in Türkiye and the settlement of Armenians scattered all over the world in this homeland and the selection and administration of this homeland should be carried out by the League of Nations. However, the Turkish delegation at Lausanne resolutely defended the Turkish theses throughout the conference and did not yield to any pressure on the Armenian question. In this context, İsmet Pasha, on the grounds that Türkiye did not have an inch of land that could be separated from the motherland, proposed that Armenians be given a homeland in the West, which had a larger land area than Türkiye. Therefore, the issue of Armenian refugees was resolved within the framework of minority rights without being brought to the main agenda of the Lausanne Conference. Thus, the project of establishing an Armenian state on Anatolian lands was consigned to the dusty shelves of history. According to Armenian writer Melkonian, this treaty was not an accidental success. Britain had left Armenians alone at the Lausanne Conference. The great powers had washed their hands like Platinus and accepted the demands of the Turks. The Lausanne Conference was one of the failed attempts to put the Armenian issue on the international agenda. The contacts of the Armenians with the Allies at the Lausanne Conference led to the discussion of the issue of Armenian refugees in the League of Nations. The High Commissioner for Russian Refugees was established by the League of Nations in 1921. Norwegian scientist Fritjof Nansen was appointed as the High Commissioner. The League of Nations initially prioritised Armenians who had defected from Soviet Russia, but later also granted refugee status to Armenians who had migrated from Anatolia. Thus, the League of Nations issued a travel document to Armenian refugees, guaranteeing their settlement in the member states of the League or their return to their countries of origin. Some 7,000 Armenians benefited from the travel document, also known as the Nansen Passport. On the other hand, the issue of the resettlement of 50,000 Armenian refugees in Soviet Armenia came to the agenda in the League of Nations, but Britain had problems in providing funds. In return for providing funds, Britain demanded land from Soviet Armenia, but Soviet Russia opposed this demand. In the end, the issue of Armenian refugees fell off the League of Nations agenda before it could be fully resolved. Soviet Armenia announced that it would accept 10,000 Armenian refugees and 8,000 refugees migrated to Armenia. The majority of the refugees came from Greece, France and Bulgaria. The vast majority of them were Armenians living in the Ottoman geography at the time. Many of those who migrated to Armenia had deserted. The economic conditions in Soviet Armenia were not good. Moreover, Soviet Armenia accepted working and peasant Armenians, but not Dashnaks and intellectuals. In conclusion, when the number of Armenian refugees is taken into consideration, it is seen that Armenians preferred to stay in the places they had migrated to in the past. It is understood that only some of them prefer to relocate. Therefore, the Armenians who stayed in the countries they emigrated from constitute a part of the Armenian diaspora today. In fact, when the territorial demands of the Armenian diaspora are taken into account, the Armenian accusation of Turkey with the so-called Armenian genocide claims appears as an extension of the Armenian refugee issue.

Yazar Adı-Soyadı ----- Author Name-Surname	Güzin ÇAYKIRAN Güzin ÇAYKIRAN
Yazar Katkı Oranı ----- Author Contribution Percentage	Eşit Equal
Makale Adı ----- Article Name	Ermeni Mültecileri Meselesi ve İkinci Dünya Savaşı Öncesi Sovyet Ermenistan'a Yapılan Göçler The Issue of Armenian Refugees and Migration to Soviet Armenia Before the Second World War
Geliş - Kabul Tarihi ----- Received-Accepted Date	01 Ekim 2023 - 06 Aralık 2023 01 October 2023 - 06 December 2023
Hakem Sayısı ----- Reviewers	On İnceleme: Beş iç hakem (Editör, Yayın Kurulu, Alan Editörü, Türkçe ve İngilizce Dil Editörleri) İçerik İnceleme: İki dış hakem Preview: Five internal reviewer (Editor, Editorial Board, Field Editor, Turkish and English Language Editors) Content review: Two external reviewer.
Etik ----- Ethic	Bu çalışmada etik ilkelere uyulmuştur. Ethical principles were followed in this study.
Benzerlik Taraması ----- Plagiarism Checks	Yapıldı - Turnitin Done - Turnitin
Çıkar Çatışması ----- Conflict of Interest	Çıkar çatışması yoktur. There is no conflict of interest.
Finansman ----- Grant Support	Herhangi maddi bir destek alınmamıştır. No financial support was received.
Etik Beyan ----- Ethical Statement	
Etik Kurul İzni ----- Ethics Committee Approval	
Telif Hakkı ----- Copyright	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Authors retain the copyright of their article.